

Ю. ЗЕМСЬКИЙ

УДК: 930.221: 081 (477.4)

ОСОБЛИВОСТІ ГЕНЕЗИ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

На основі документальних та нарративних джерел в статті розглядається процес формування чинників, що обумовили особливості перебігу Польського повстання в Правобережній Україні 1863-64 рр. З'ясовано передумови застосування поляками тактики мобілізації українських селян до участі у повстанні та причини повного провалу таких намірів.

Ключові слова: балагули, хлопомани, польське українофільство, націоналізація свідомості, польське повстання

На основании документальных и нарративных источников в статье рассматривается процесс формирования первопричин, которые обусловили особенности протекания Польского восстания в Правобережной Украине в 1863-64 гг. Встановлено условия использования поляками тактики мобилизации украинских крестьян к участию в восстании, а также причины полного провала таких намерений.

Ключевые слова: балагулы, хлопоманы, польское украинофильство, национализация сознания, польское восстание.

The article considers the forming process of the reasons for the peculiarities of the Polish revolt in the Right-bank Ukraine in 1863-64 (on the basis of documents and narrative sources). Preconditions of applying by the Polish of the tactics of mobilization of Ukrainian peasants to the revolt and the reasons for complete failure of such intentions.

Key words: balahuly, khlopomany, Polish Ukrainophilism, nationalization of conscience, Polish revolt.

Із втратою держави за результатами поділів Речі Посполитої наприкінці ХVІІІ ст., в історії поляків розпочався тривалий період боротьби за власне національне самоствердження. Причому, шляхетські амбіції не дозволяли полякам мислити про відновлення своєї держави інакше як тільки у кордонах “до розборових”, а отже – неодмінно включаючи до її складу Українське Правобережжя. Звісно, що й Російська імперія з приєднанням Правобережжя, за жодних обставин повертати його знову полякам навіть не помишляла. Тож російсько-польське протистояння ХІХ ст. із двома повстаннями

поляків 1830-31 та 1863-64 рр. розгоралося, в тому числі, на території та за територію Правобережної України. Однак, тактика дій у цих двох повстаннях суттєво відрізнялася. У виступі 30-х рр. польська шляхта діяла, мислячи про відновлення шляхетської республіки, як про справу суто шляхетську, а отже покладаючись лише на саму себе. Натомість, у подіях 60-х рр. шляхта надзвичайно активно апелювала до простолюдю, прагнучи усіма силами заручитися його підтримкою. Така зміна тактики пояснюється еволюцією свідомості польської шляхти, що відбулася впродовж 40-х – 50-х рр. під впливом

загальноєвропейських модерних процесів націоналізації свідомості мас (тобто, набуття масами простолюду у західних країнах національної свідомості, а отже – перетворення станових ієрархізованих суспільств у нації: французів, англійців, італійців і т. д.) Особливості проникнення модерної ідеї нації у польське культурне середовище (тобто поява переконання в тому, що польську націю складає не лише польська шляхта, а весь народ польський, не зважаючи на стану належність кожного, зокрема взятого поляка) та застосування цієї ідеї у боротьбі за відновлення власної держави є предметом уваги даної статті.

Після розвіяння оптимістичних сподівань на наполеонівську визвольну місію, а згодом ще більших розчарувань у реформаторських “пропольських” настроях та діях Олександра І, остаточної поразки ідея вирішення “польської справи” силами самої лише польської шляхти зазнала у Листопадовому повстанні 1830-31 рр. В Правобережній Україні це повстання називали “панський бунт”, його не підтримали не лише селяни, але й, почасти, найбільш бідна, безземельна шляхта¹. Крім того, це повстання викликало вкрай жорсткий реакціонізм в політиці самодержавства; тим більше, що воно відбулося “по свіжих слідах” приборкання декабристів. Підозрювати в усьому загрозу революції стало хворобливою рисою політики Миколи І. Він оточив себе такими ж як сам сатрапами і в імперії розпочалося “вигнання звідусіль революційного духу”, де б він, бодай, гіпотетично тільки міг бути присутнім. Під гнітом реакції переслідувалася будь-яка вільна думка, тотально запанував бюрократизм, розквітло казнокрадство і хабарництво, всюди прагнули відкрити якусь “змову”, виявити “емісарів” “революційної польської еміграції” і т. п.

Про ставлення Миколи І до поляків, а відтак і про політику імперії щодо них, свідчить напівлегендарна промова, виголошена імператором у 1835 р. перед

Варшавською депутацією. Він, не дозволивши говорити одному із її делегатів, мовив: “Я знаю, панове, що ви хочете мені сказати, мені відомий навіть зміст вашої заяви, але, щоб позбавити вас потреби брехати, я не бажаю її чути... я знаю, що почуття ваші не ті, в яких ви хочете мене завірити. Та й чи можу я на них покладатися, коли ви те ж саме говорили мені перед самим бунтом? Чи не ви самі переконували мене за п’ять, за вісім років до того у своїй вірності, у відданості, проголошуючи мені найурочистіші запевнення. Вам залишається вибрати одне із двох: або заkostenіти у своїх мріях про незалежну Польщу, або жити спокійно, вірно підданими під моїм правлінням. Якщо ж ви не припините вперто мріяти про відділення народності, про незалежну Польщу і про всі химери, ви накличете на себе великі нещастя. Я наказав збудувати тут цитадель і вам оголошую, що при найменшому невдоволенні, я розгромлю місто, зруйную Варшаву і вже точно не я її відновлюватиму...” [16, с. 16].

Саме у такій суспільно-політичній атмосфері, що панувала, в тому числі і в Правобережній Україні, серед польської заможної шляхти утверджувалися найгірші риси обивательського життя – повна байдужість до всього, що відбувалося поза межами світу “обивательської культури” або ж, навпаки, – відбувався лицемірний та улесливий пошук засобів зблизитися із російською адміністрацією, увійти в довіру чиновників, старання досягти виборних посад тощо. Цих підлабузників називали “суспільними слимаками, які підлилися перед владою, що безоглядно всіх топтала...” [20, с. 210]. Засуджуючим спротивом такій обивательській шляхті, а разом стихійною опозицією до політики влади можна назвати появу в Правобережній Україні у 30-х роках ХІХ ст. руху балагулів. Більшість дослідників ХІХ – початку ХХ ст., які зверталися до розгляду цього явища у суспільному житті Правобережжя, досить скептично і навіть

іронічно, зазвичай, оцінювали балагульство. Павло Чубинський, Кость Михальчук, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Володимир Гнатюк, покликаючись, в тому числі, на польських мемуаристів, істориків, літераторів, називали балагульство виявом панської розпусти, неробства та інтелектуальної простоти [15, с. 246-247; 9, с. 237-239; 19, с. 123-132; 3, с. 272-277]. Але, разом з тим, це був спротив аристократизму та французоманії, що перед тим утвердилися серед польської шляхти, а ще важливіше те, що балагульщина стала виявом того загального романтичного духу, що охопив всю Європу і був спрямований на возвеличення минулого та піднесення значення простонародної культури, вивчення "душі народу" через його усну творчість. У цьому вбачався прояв патріотичних почуттів [19, с. 118, 131].

Тривалість побутування балагульщини визначають по-різному. На думку В. Гнатюка, приміром, її появу слід пов'язувати із розгромом повстання 1830-31 рр., а занепад цього явища відбувся на початку 40-х років [3, с. 276]. Поширення охопило досить значну територію Правобережної України, а своєрідними центрами балагульського руху вважалися Бердичів, Житомир, Сквиря, Махнівка, Липовець, Літин, Любар, Троща, Остропіль [3, с. 276]. Іван Франко, переказуючи публікацію ксьондза Валеріана Калінки у Паризькому часописі "Wiadomości Polskie" від 1859 р. писав, що у таких малих містечках як Пиків, Уланів, Калинівка, які майже невідомі географам, буває по 4-5 ярмарків на рік, а як випадає великий ярмарок в Меджибожі на Водохрещі, в Балті на Зелених святах, або в Бердичеві на Онуфрія – тоді вже збирається на них величезна сила балагульської молоді [19, с. 124]. Саме ярмарки були головним місцем прояву балагульської культури: Галасливе гуляння, пиятика, "братання" з селянами та "панібратські" з ними стосунки – такими були їх прикмети, а ще – підкреслена нехоть до розкошів², простота з елементами цинізму

у зовнішності та в побуті³ і переслідування тих, хто вів "класично обивательське" життя⁴.

Загалом, балагульство викликало осуд серед польської заможної шляхти, а особливо серед її аристократичних (магнатських) кіл⁵. І. Франко висловив припущення, що ймовірно першою літературною реакцією була книга Генріка Ржевуського, що вийшла друком вже у 1841 р., де автор назвав балагульство "сумішшю кількох незграбних прийомів старої польської балаканини, двірської козаччини, татарської хвацькості та єврейського шахрайства" [19, с. 123]. Закономірною та природною реакцією на гноблення та погроми, які запанували в Правобережжі після повстання 1831 р., назвав балагульщину Карвацький, однак, і він вважав вплив, що справляє цей рух на шляхетську молодь, надзвичайно шкідливим [19, с. 124].

Були серед польських оцінок також й поодинокі схвальні характеристики балагульства і, навіть, романтично гіперболізовані. Так, Адам Чарторийський бачив у "спартанських" звичаях балагулів своєрідну школу виховання тих якостей, які потрібні будуть для майбутніх випробувань [9, с. 238]. Подібним чином Стефан Буцинський відкрив у цьому русі своєрідну форму конспірації поляків у підготовці до серйозної боротьби із російською владою. На його думку, балагульщина мала за мету здійснити емансипацію селян та піднести серед них освіту. Завдячуючи їй, шляхта позбулася апатії та долала егоїзм, які проникали в шляхетські ряди після розгрому Листопадового повстання. Потрібно було знайти таку форму роботи, яка б не викликала підозр, а разом з тим, дозволила б легко спілкуватися в своєму середовищі, перевозити емісарів, доставляти папери. Тож людей, що взялися до всіх цих справ, й було жартома прозвано "балагулами". Вони ж самозречено позбувалися розкошів, дорогого вбрання, карет, добрих страв, навіть вина, прагнули якнайбільшого зближення з народом та морально впливаючи на всіх, хто

погано поведився із селянами [19, с. 127-128]. Така патріотична легенда С. Бущинського, каже І. Франко, не більше як легенда, особливо зважаючи, що він намагався пов'язати цей "законспірований" рух із справою Шимона Конарського⁶ буцімто балагульщина й була "вигадана" задля реалізації цієї справи [19, с. 127-128].

Насправді, рух Ш. Конарського був за своїм ідейним змістом надзвичайно близьким до "балагульської моди", адже прибувши на Волинь, він пропагував ідею незалежності Польщі на основі союзу шляхти із селянством, однак саме тому його мало розуміли і сприймали навіть з острахом. Тож значних успіхів в налагодженні конспіративного руху Ш. Конарському не вдалося досягти. Але Дмитро Бібіков, який саме в той час розгортав свою бурхливу діяльність на посаді генерал-губернатора, використав цю справу, аби, "викривши" роздуто величезну мережу "змовників" у Правобережжі, розв'язати собі руки задля встановлення тут бажаного режиму. Арешти "підозрілих осіб" та конфіскації їхніх маєтків не лише "піднесли авторитет" управителя краю, але й дозволили досить збагатитися [20, с. 205-206; 2, с. 327-330]. Пошук "змовників", викриття "бунтівників", упередження "зловмисників", а отже постійне підтримування страху серед населення краю – стали способом правління, що було запроваджене генерал-губернатором та реалізоване на всіх щаблях підпорядкованої йому ієрархії⁷. Тож і зовнішньо безневинний, "оперетковий", здавалося б, рух балагулів також опинився в полі особливої уваги. Саме в сенсі запобіжної обачності доповідав про свої розпорядження Дмитро Бібіков військовому міністру генерал-ад'ютанту Олександр Бенкендорфу у серпні 1838 р.: "Наприкінці червня до мене дійшла інформація, що в околицях Бердичева із кількох поміщиків склалося товариство під назвою скуржани-балагули... носять шкіряні панталони, через що і називаються скуржани, мають особливі кільця, гудзики, в розмові послуговуються

дивними виразами, наприклад, дружину називають трубкою, дітей грішми і вирізняються різними непристойними, особливо в присутності жінок, жартами. Хоча не виявлено, щоб товариство це, якщо так можна назвати кількох нероб зухвальців, з'єднаних разом бажаннями чинити різні глупства, являло собою щось особливе і немає прямих підстав вживати жорстких заходів. Тим більше, що більшість із місцевих дворян, що користуються великим впливом, з презирством і насмішкою відгукуються про цих скуржан, але оскільки такий рух не можна терпіти і у зв'язку із очікуванням чергового ярмарку, на яких вони, зазвичай, збираються, я викликав їх у губернські міста, згідно з місцем проживання, і передав їх суворому нагляду поліції. А крім того, доручив розвідати, чи не має це товариство зв'язків з тими таємними товариствами, які створював Конарський і чи не втаємничує в собі якихось політичних першопочатківців..." [22, арк. 48-49].

Факт "презирливого та насмішкуватого" ставлення до скуржан з боку "впливового місцевого дворянства" дещо заспокоював Д. Бібікова щодо ймовірної їх небезпечності. Це важливо, бо в іншому документі, балагулів характеризували як "людей, які займаються кіньми, полюваннями, перебуваннями на ярмарках і хорошим ставленням до простої шляхти та селян" [23, арк. 39], і саме це викликало занепокоєння. Тож генерал-губернатор дав розпорядження цивільним губернаторам краю "вжити жорстких заходів для викриття справжніх цілей та намірів балагулів і того напрямку, який вони дають народу і неродовитій шляхті" [23, арк. 40]. Ті, хто вивчав цю проблему – чиновники з особливих доручень, чини поліції, губернатори – в душі бібіковської політики, не називаючи, почасти, конкретних фактів, висловлювали щодо балагульства, зазвичай, підозрілість. Так, один із чиновників, дійшов висновку, що створення цього товариства "ініційоване з-за кордону, а саме з Галичини, метою ж їх діяльності є підготувати дворян і згуртувати

простий народ так, щоб з часом, створивши формальну єдність можна було використати їх у відповідності до своїх намірів”, але далі він і заспокоював: “Думкою всього дворянства, яке дивиться на їхні [балагулів, тобто – Ю.З.] вчинки, є ніщо інше, як те, що вони, сіючи невдоволення та хвилювання, бажають довести всіх дворян до остаточного нещастя і замість допомоги, нехтують ними, не приймаючи в жодне благородне зібрання” [22, арк. 83-83 зв.] В іншому випадку, таємний агент доповідав, що “вони [тобто балагулі – Ю.З.] прагнуть показати в очах старших своїх патріотів і патріоток любов до всього польського та ненависть до всього русского, але не тому, що вони насправді істинні патріоти Польщі, а лише аби тільки сподобатися їм”. А далі, як резюме: “До честі поляків, треба сказати, що серед них є ще люди, які усвідомлюють, що для блага їхніх дітей необхідно, щоб уряд суворіше за ними [тобто балагулами – Ю.З.] наглядав” [22, арк. 101 зв.-102].

Зрештою, найвідоміші із учасників вказаних зібрань, яких було викрито у ході дізнань (їх список склав 42 особи [22, арк. 119-119 зв.]) стверджували, що до балагулів не належать і взагалі, хто це такі не знають, а шкіряні штани носять, бо “так зручно”, або “так модно”, або “так зручно в спілкуванні з жінками” (?) і т.п. [22, арк. 104-118]⁸. Попри всю зовнішню епатажність балагульського руху, він хоч і був, значною мірою, умовним, вдаваним, театральнокічним, однак все ж демократичним, спрямованим на зближення шляхти з селянами, на руйнацію нездоланих раніше бар’єрів поміж цими верствами.

Паралельно із балагульством, і навіть дещо випереджуючи його в часі, у польському суспільстві першої половини XIX ст. (починаючи з 20-х років) утвердилося також літературне романтизування української тематики. Польські письменники (уродженці Правобережної України, а серед них – найпершими вважаються Богдан Залеський, Антоній Мальчевський та Северин Гошинський),

зосередившись на прискіпливому вивченні специфіки української культури та побуту, наслідуючи український фольклор, започаткували написання праць, які в подальшому отримали узагальнену назву “української школи” в польській літературі⁹. Особливістю творів “української школи”, за оцінкою Григорія Грабовича стало романтизування історії та створення, по-суті, літературного міфу про Україну [4, с. 150-151.] Українська тема породжувала широку гаму писань, однак центральною для польських романтиків стала історія козаччини. Класиками у цьому жанрі вважаються Міхал Чайковський та Тимко Падуро. Власне, вся історія України зводилася у них до історії козаччини, і сам образ України ідентифікувався саме з козаччиною. Водночас, ця тематика була наскрізь міфологізована, до уваги бралися лише XVI та перша половина XVII ст. із яких художніми образами моделювалася епоха дружньо-товариських козацько-шляхетських взаємин. Зрозуміло, що шукаючи точки “полюбовного” дотику в історичному минулому поляків-шляхти та українців-козаків, романтики “української школи”, тим самим, створювали міф побратимства, культурного порозуміння та толерантності двох народів “єдиної держави”, спільних перемог та поразок (спільним ворогом виступав “Схід”), а отже вимальовувався образ безконфліктного, розкріпаченого, демократичного минулого, яке не можна було не полюбити та не забажати повернути цю втрачену, але таку бажану ідилію красивого, шляхетного життя, в якому торжествували Честь, Гідність, Справедливість – найцінніші чесноти як для козака так і для шляхтича.

Польське романтичне зацікавлення Україною не вичерпувалося лише такими піднесеними захопленнями, існувало коло людей, які відверто виступали проти ентузіазму козакофілів. Найпоследовнішими представниками консервативного кшталту були письменники так званого санктпетербурзького гуртка. Найвідоміші з

них – Міхал Грабовський і Генрик Ржевуський¹⁰, які співробітничали в столиці імперії у польськомовному часописі “Tygodnik Petersburski” [11, с. 29-30]. Вони також почувалися “українцями” (як, зрештою, всі романтики української школи), але у самоідентифікації останніх особливо яскраво проявлявся регіональний критерій, тобто Україна у них підкреслено виступає “кресами” Речі Посполитої, а звідси пояснюється її порубіжна (через сусідство із диким та варварським “Сходом”) суворість, небезпечність, загрозливість, тож головною темою творів цих письменників стає гайдамащина, і, як наслідок – Україна зображується анархічною та кровожерливою. Водночас, це військово-напружене середовище української дійсності, на думку консерваторів, найкраще зберегло старі польські традиції та звичаї, старошляхетські порядки і тому українська тема для них – спосіб возвеличити “правдиво-шляхетське” минуле, показати його героїзм як взірць для сучасної буденної дрібноти життєвих ідеалів та повсякденного буття-існування. Саме у цьому сенсі для Г. Ржевуського, як зазначає Г. Грабович, Україна вивисується над Польщею, бо тут збереглися ще патріархальні аристократичні порядки, а там – суспільні стосунки, зіпсовані іноземними впливами та радикалізмом думок [4, с. 152].

Отже, і в сфері літературних писань, як і загалом в польському суспільстві, відбувалося полемічне протистояння носіїв демократичного, “націоналізованого” та аристократичного, станового мислення, однак, як для одних, так і для інших українська тематика (як і сама Україна) була лише засобом їхнього самопізнання. Україна у них виступала предметом, але не суб’єктом історії. Послугуючись українською тематикою, полякам “української школи” важливо було відстежити причини падіння Польщі, з’ясувати, чому вони втратили той “рай” свого величного минулого. Звісно, що дієва роль України у цьому незаперечна, однак вони не сприймали Україну

зовнішньою силою, чи зовнішньою проблемою, “об яку зламали зуби”, для них Україна була їхньою внутрішньо-польською проблемою, невід’ємною складовою власної польської історії.

Найпереконливіші, аргументовані пояснення змісту творчості “української школи” загалом та козакофільських захоплень її представників, зокрема, зроблено було в анонімній статті у “Київській старині” [14, с. 763–777]. Її автор слушно зауважив, що “українська школа” формувалася вже серед представників “нового” покоління польської шляхти, які знали про справжнє козацтво, про гайдамаччину та Коліївщину лише з розповідей та описів. Водночас, у 30-ті роки XIX ст. під опікою російської адміністрації та війська заможна шляхта, за умови лояльності до влади, жила вольготним, спокійним, ситим життям. Тож і колишня надвірна варта – приватна сторожа польських маєтків, яка в минулому була життєво важливим фактором, стала дворовою службою, що повсюди набрала вигляду дворового козацтва. Ці, так звані козаки, що набиралися із кріпосного селянства, яким дозволяли і пиячити, і погуляти, поспівати, які супроводжували пана на полванні, у виїздах з візитами тощо, звісно, були слухняною, покірною масою, що окрім назви нічого спільного з козацтвом не мала. Таким чином, у своєму веселому, безтурботному житті, панство отримувало ще й моральне задоволення від розуміння, що того грізного колись козака, чи гайдамаку “приборкано”, він став “домашнім”. Зрештою, дворовому козацтву надано було відверто артистичних, розважальних рис. При магнатських дворах заводили бандуристів та співаків, які виконанням псевдоукраїнських та псевдокозацьких пісень “заколисували” самозадоволених панів [14, с. 766-268]. Тому, і саме панство почало “козакувати”, що проявлялося і в повсякденному побуті¹¹, і в творчості¹². Цілком закономірною та обґрунтованою можна вважати оцінку, яку давав

“українській школі” Володимир Антонович, який, по за сумнівом, не за чутками знав зміст її діяльності. Він називав її “фантастичною”, бо, мовлячи про Україну та українців, не виключалися шляхетські порядки та відродження Речі Посполитої, а, отже, діячі “української школи” говорили і переймалися долею Польщі, а Україна розумілася її складовою [1, с. 9].

Напрочудзмістовну критику “української школи” та “козакофільства”, як для часу написання дослідження, подав Роман Кирчів. Він також зауважував, що “навіть найпередовіші польські діячі 20-30-х років не змогли піднятися над існуючими уявленнями про Україну, Литву, Білорусію, не стали на захист національних прав українського, литовського і білоруського народів, їх самостійного, незалежного від Польщі існування й розвитку” [12, с. 32]. Однак, “далі, в процесі свого розвитку, польська демократія, – продовжує Р. Кирчів, – все краще бачить усю безпідставність зазіхань шляхти на українські землі, усвідомлює і визнає права українського народу на національну незалежність... Революційний демократ Ян Домбровський, обстоюючи права інших народів, зокрема й українського, на національну суверенність, писав у 1863 р.: “Тільки сама нація має право вирішувати свою долю. Потреба волі, усвідомлена нацією, дає їй незаперечне право позбутись опіки; будь-яке нав’язування цього впливу або влади є насильством. І це насильство стає тим більш огидним, коли його здійснює нація, яка бореться за свою власну незалежність” [12, с. 32-33]. Таке прозріння, принаймні, окремих осіб, прикладом яких Р. Кирчів називає Яна Домбровського, було цілком закономірним наслідком тих процесів, що відбувалися в польській літературі. Адже протистояння двох парадигм – демократичної та аристократичної – в “українській школі” сформувало, по-суті, дослідницький процес, а в його перебігу віднайдена була істина.

Відкривачем нової України, а разом з тим і руйнівником “української школи” став, на переконання Григорія Грабовича, Юліуш Словацький¹³. Розпочавши свою творчість в традиції “школи”, в останніх творах на українську тему – “Beniowski” та “Sen srebrny Salomei” Ю. Словацький, описуючи спільну кров різанини та репресій Коліївщини, подав цілком очевидне розуміння “загибелі “срібної України” з її ідеальною, а отже, примарною шляхетсько-козацькою злагодою, а відтак – зобразив народження двох нових, хоча ще ледь окреслених, сутностей – польської української” [4, с. 152-153]. Разом із пізніми творами Ю. Словацького почала згасати також і діяльність “української школи”¹⁴. Проте, усвідомлення окремішності України Юліушем Словацьким, чи заява про права кожного народу на самовизначення Яна Домбровського, а окрім нього – Олександра Герцена, Петра Долгорукова, Миколи Костомарова та інших світлих розумів середини ХІХ ст. зовсім не означало розуміння та прийняття цих природних ідей суспільством. Тож коло проблем українсько-польських взаємин на середину ХІХ ст., як і тяглість поглядів, усталених міфологізованих переконань верстово-станових упереджень тощо, збереглися.

В умовах лібералізму політики Олександра ІІ серед польської шляхти природно активізувався процес націоналізації свідомості. В часі наближення 1863 р. і аристократичний, і демократичний табір польських патріотів зберігали тактику своїх дій: одні прагнули “витиснути” від російської влади реформи в інтересах відродження Польщі, інші ж – діяли у спосіб націоналізації свідомості якнайширших верств суспільства, готуючись до відкритого “всенародного виступу проти імперії”. Однак, попри різну тактику дій, їх об’єднувало національне самоусвідомлення, національно-патріотичне почуття відданості Польщі, яке вони бажали поширити й на селянський люд, в тому числі й Українського Правобережжя.

Разом з тим, націоналізація поляків спонукала до адекватної реакції націоналізаційних процесів серед українців та росіян. Зіткнення між собою цих трьох різних світоглядних систем, різних історико-державних традицій в Українському Правобережжі вочевидь виявили себе як три проекти різного бачення перспективи, різного вибудовування майбутнього. Тож, відслідковуючи далі зміст “польського проекту”, досить важко в кожному разі визначити творців-авторів тих чи інших дій, акцій, проголошень тощо. Чи це були представники демократичного, чи аристократичного, чи “червоного”, чи “білого” табору, вони багатоманітні, в чому збігалися, взаємодоповнювали, або взаємопідмінювали один одного, оскільки діяли тут (на чужій – не польській території, хоч цього і не бажали почасти визнавати) об’єднано як носії саме “полонізації” узмагання із “українізаторами” та “русифікаторами”.

Кожна із названих трьох сил мала свій набір засобів та аргументів на “право” націоналізувати місцевий люд і край за своїм “проектом”. Звісно, що українцям-патріотам, чи націоналістам, хоч як би ми назвали тих, хто усвідомив свою українську самобутність і природне право зберегти цю самобутність серед свого народу й на історичній землі цього народу – було зовсім не просто змагатися із носіями імперських традицій – поляками та росіянами, які силою зброї, з амбіціями “цивілізаторів” (поляки – раніше, росіяни – на той час) прагнули обґрунтувати законність власного утвердження в Правобережжі. Однак, достеменно можна стверджувати, що саме націоналізаційні ініціативи поляків (хоча і в їх середовищі не всі були прихильниками поширення усвідомлення польської національної належності в селянське середовище українців) обумовили пошавлення самобутньої націоналізації свідомості українців та, відповідно, спонукали російську владу “озброїтися” національно-патріотичними засобами контрвпливу¹⁵. Більше того, в польсько-російському

протистоянні яке, мусимо визнати, було головним, масштабнішим та запеклішим – кожна із сторін намагалася залучити українців на свою сторону в якості союзника, точніше сказати, вважала українців за “природну” складову частину свого “національного тіла”, хоч і з “особливими рисами” складову, але саме як невід’ємну, невіддільну, історично та культурно споріднену складову. При цьому, і поляки, і росіяни надзвичайно дратувалися, коли з’ясовувалося, що українці (тобто репрезентанти української, національної ідеї) мають в якихось питаннях своє бачення, претендуючи на осібну власну позицію.

З самого часу появи хвилі хлопманства¹⁶ в Правобережній Україні та зближення їх із селянами, серед польської заможної шляхти краю з’явилося занепокоєння і скарги російській адміністрації. У січні 1861 р. спеціальна слідча комісія, створена при генерал-губернаторові, розбирала справу київських студентів, які звинувачувалися у підбурюванні селян до різанини поляків. Про чутки та розмови на цю тему, що поширювалися серед поміщиків, доповідали чиновники з різних повітів Київської губернії [25, арк. 2-8]. Найґрунтовніші пояснення по суті цієї справи подав Володимир Антонович: “Майже два роки серед поміщиків нашого краю панують дуже погані настрої щодо студентів, яких звинувачують у настановленні селян проти поміщиків, – писав він, даючи відповіді на запитання слідчої комісії. – Студенти думали, що результатом суперечки буде журнальна полеміка, а насправді, поляки піддали їх анафемі і почали писати доноси..., що студенти через неприязнь до польського дворянства навмисне шукають довіри в народ, аби вмовити на смертовбивство, грабунок та інші безчинства” [25, арк. 236-238].

Таке ставлення до українського селянства і його захисників – хлопманів у середовищі Правобережної заможної шляхти-обивателів, доповнювалося

схожими за настроєм та уявленнями про роль поляків в Україні відгуками із польської еміграції. Так, у 30-му числі часопису “Wiadomości Polskie” за 1858 р., що видавався консервативною партією польських емігрантів у Парижі, писалося: “Історія згуртувала українську народність по тім боці Дніпра, її серцем є тепер українські слободи. Україна по цім боці Дніпра, здобута й боронена польським оружжям, заселена тим самим народом, що видав зі свого лона шляхту, є й, дасть Бог, не перестане бути польською провінцією. Скільки разів сягатимуть за нею українські патріоти, стільки разів, замість братньої руки, яка жде їх з підмогою, знайдуть одним ворогом більше” [13, с. 19]. Однак, і в часописі демократичних сил – “Przegląd rzeczy polskich” у 3-му числі за 1859 р., в статті Зигмунта Мілковського висловлювалися аналогічні ідеї: “Поляки несуть на Україну свободу і культуру, козацькі бунти, це була революція дичі проти цивілізації, українець, що полюбить цивілізацію і свободу, через те саме стає поляком, Україна може бути тільки або польська або дика; колонізація, це властиво цивілізаційна місія поляків на Україні” [13, с. 20-21].

Прецеденти невідповідності дій окремих демократів, проголошеній партійній ідеології траплялися і в подальшому. Красномовним свідченням чого є перлюстрований лист із Києва в Мозир, адресований якомусь Снядецькому¹⁷. Анонім писав: “Кажуть, що Якубовський гостює в тебе. Не знаю, чи правда, але дійшли до нас деякі чутки про ідеї нашого товариша, а саме про “теорію утисків селян”, яку він там пропагує. Дуже сумно нам було дізнатися про це і тому, коли вже надто сильно почали обговорювати, я вважав за обов’язок нагадати товаришу Якубовському, що мета нашої корпорації, виїжджаючи на провінцію, проголошувати любов ближнього і братерство селян з поміщиками, а не бути апостолами розбрату і канчука. ...вже була б пора зрозуміти поміщикам їхній теперішній стан у стосунках до селян і пізнати як дико і

нелогічно застосовувати збройну силу наших гнобителів для влаштування взаємин між поміщиком і народом з яким ті ж власники зросли, котрий на них працює, із котрим, як дітям однієї годувальниці матері землі, належить жити мирно та дружно. Поки ми тісно не з’єднаємося з народом, до тих пір ми не маємо навіть мріяти про військові дії. Селяни це основа народності, дворяни ж і середній клас це лише верхні поверхи будови. Струс основи може змінити всю будову, інакше нам не можна й думати про це...” [24, арк. 63-63 зв.]

Вказаний випадок, звичайно, був, швидше, винятком, аніж правилом, принаймні, в тактиці дій демократів. Їхні ідейні прихильники – малоземельна шляхта, а також наближеніші за своєю діяльністю до земельної шляхти, в якості економів, прикажчиків, писарів тощо однодвірці – були найактивнішими учасниками у підготовці, а зрештою, і в подіях Січневого повстання 1863 р. Так, зокрема, начальник Житомирської земської поліції вже у січні 1863 р. доповідав генерал-губернатору, що “поміщики частини села¹⁸ Авратина, відставний штабс-капітан Мецевський, частини села Стетковець Карл Піотровський і частини містечка Янушполя Стефан Пігловський почали активно вживати заходи для наближення до себе тимчасово зобов’язаних селян¹⁹, а саме: приходять до них на заручини, на сватання, ходять і їздять на вечорниці, хрестять навіть у самих найбільш бідніших селян дітей, разом з селянками, аби покумитися; проводять з ними час по цілих ночах і пиячачи, переконують селян, що вони тепер всі між собою рівні. Так, Мецевський, був на хрестинах у селянина села Авратина Семена Самолюка, який здивувався, що той заїхав до нього, найбільш бідного селянина, гостювати, і навіть не смів запропонувати свої пригощання, на що Мецевський, підбадьорюючи всіх присутніх там гостей-селян, звернувся, щоб і його прийняли за гостя. “Я такий же як ви, ми тепер всі рівні”, і звернувся до Семена: “Уже з цього часу, Семене, робимо

так, як у тебе народиться дитя, то ти мене проси за кума, а як народиться у мене, то я буду просити тебе за кума". А Семен йому на те відповів: "А не брешеш же ти, пане?" Мецевський, зовсім не образившись, обняв його і сказав: "Ні, тепер так завжди буде" і для переконання їх у своїй щирості скинув з себе сюртук і надів його на Семена, а сам одягнувся у його свиту... А 20-го числа цього місяця він же, Мецевський, був кумом в іншого селянина... Селяни ж, хоч і приймають подібне з ними обходження, але їм ні в чому не вірять"[21, арк. 25-27].

Типово-характерною в розкритті особливостей підготовчих дій до повстання була й справа, яку розглядав Літинський повітовий суд, із подальшою передачею в польову судову комісію, створену в Кам'янці-Подільському. Судовий слідчий у липні 1863 р. подав до суду справу про "підмову економічним прикажчиком села Чепелів Літинського повіту однодворцем Яковом Федоровим Кохановським тамтешніх тимчасово зобов'язаних селян Власа Якимова Коника (він же Панчук Охота) і Луку Матвієва Муху до вступу в ряди польських повстанців". Крім того, суд встановив, що в ряди повстанців "вже вступили економ села Тарасок, дворянин Владислав Стефанів Левицький і його дядько, Михайло-Леопольд (подвійне ім'я) Амбросів Кропельницький, який проживав в селі Ворошилівцях"[6, арк. 2]. Прикметним є те, що Я. Кохановський вів свої "звабливі" розмови про повстанців у жартівливій формі²⁰, а тому і не приховувався, однак селяни на всі розмови реагували рішучими відмовками, і зрештою – донесли на Я. Кохановського[6, арк. 4-9].

Своєрідним апогеєм агітаційних зусиль поляків стало поширення так званої Золотої (або іще її називали "Красною") грамоти. Вже в часі перебігу повстання, тобто 1863 р. озброєні повстанці їздили селами і зачитували безпосередньо перед зібраннями людей цю грамоту про "справжню волю", а іноді вона поширювалася таємно серед селян. Відомо, що маніфест Олександра II

про звільнення з кріпацтва, читаний по церквах напровесні 1861 р. був зустрінутий селянами досить скептично, з недовірою та незадоволенням, бо складний текст важко розумівся, а тим більше, в ньому говорилося про ті ж відробітки (введено було поняття "тимчасового зобов'язання") та необхідність сплати за землю. Тож разом із незадоволеннями поширилися чутки, що цей "указ не справжній", що пани та попи "приховали свободу", що має ще прийти "слухний час". На хвилі таких настроїв намагалися зіграти польські повстанці, а відтак з'явилася "Грамота селянському народу", писана "золотими" літерами [10; 17, с. 69-71].

Вона починалася закликом: "Разом з Польщею і Литвою, піднявшись проти Московського панування, щоб добути вічну свободу і щасливу долю цілої нашої країни, заявляєм перед Богом, цілим світом і народом, що другого щастя не жадаєм для дорогої нашої країни і не вишукуємо його ніде більше, як тільки в волі, свободі, рівності і щасті всіх мирян, якої б вони віри і стану не були..." – а далі, йшлося про найважливіше для селян: "а) Сільський люд в селах і хуторах панських і казенних, однодворці, чиншовики і так далі, від цього дня вольні, свободні і рівні в правах другим обивателям країни; б) Можуть і мають право переходити з місця на місце...; в) Можуть і мають право вчитися в усяких школах...; г) Разом з другими, мають право вибиратися...; д) Будуть судитися і правитися нарівні з другими, тільки своїми судами і властями...; е) Податі... будуть давати тільки за постановою і дозволу найвищої крайової ради...; ж) Землі орні, сіножаті і садиби панські і казенні, котрі за чинш, відробітки або на викуп тримали селяни, будуть від цього дня на вічні часи власністю кожного господаря без жодної за них плати..."[10; 17, с. 69-71].

Реакція селян на ці проголошення була різною. Так, начальник Васильківської повітової поліції повідомляв цивільного губернатора Київщини 7 квітня 1863 р., що у Волинській губернії, серед селян неспокій,

вони відмовляються сплачувати оброк і виконувати відробітки. Причиною того – “поява там Красних грамот, написаних золотими літерами, в яких оголошується, що їм дарується земля та садиби” [21, арк. 179-180]. Щодо вжитих заходів, київський губернатор 11 квітня повідомляв генерал-губернатору про підписаний ним усім начальникам поліції наказ оголосити своїм волосним старшинам та сільським урядникам, що поширення серед селян Красних грамот є справою польських бунтівників, які хочуть у такий спосіб виставити селян непокірними височайшій волі государя імператора і змусити уряд вжити проти селян жорстких заходів [21, арк. 182-182 зв.]. У свою чергу, генерал-губернатор звернувся до єпископів Київської, Подільської та Волинської єпархій з проханням доручити сільським священикам, щоб вони, у випадку появи між селянами подібних грамот відразу давали знати про те поліції, а водночас, пояснювали селянам “несправжність і всю безглуздість таких документів, вказуючи особливо на те, що в них зовсім відсутні священні і обов’язкові для руського народу слова: “Во ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа”, а також в них зовсім не згадується про православного Царя” [21, арк. 189-189 зв.].

Коли селяни довідувалися, що авторство цих грамот належить полякам, то найчастіше реакцією було повне їх несприйняття. З сумом це визнавали і польські історики та хроністи подій 1863 р. “В Білій Русі та в Україні селяни допомагали москалям, а не повстанцям, – писав К. Войнар, – хоч Уряд Народовий оголосив відразу, з першою хвилею повстання ліквідацію панщини і кожен із командирів повстанців, оголошував про те людям, але ніщо не могло запевнити тих людей, що це не є просто лише гасло, як звик вважати неосвічений сільчанин різні обіцянки” [27, с. 32-33]. І навіть більше того, російській адміністрації вдалося схилити селян на свою сторону, організувати їх на боротьбу із повстанцями²¹. Такою специфічною

формою співробітництва стали т. зв. селянські варти.

Російська патріотична публіцистика²², а згодом і російські історики [18, с. 218-219] із захопленням писали, що селяни самостійно розпочали війну із повстанцями, що часто набувало форм самосуду. До складу варт, селяни вписувалися досить активно. Про це констатував, приміром, один із офіцерів, який здійснював перевірку створення сільських варт на Поділлі. Він писав до подільського губернатора, що у Брацлавському повіті всі селяни побажали записатися до сільської варті, а невдоволення між ними з’явилося лише тому, що обов’язки служби лягли на них не в однаковій мірі і ті, хто не потрапив до числа вартових, тепер глузують із односельців-невдах [5, арк. 62-63 зв.].

Сільські варті, до яких ніби-то всі селяни записувалися гуртом та цілком добровільно, насправді, організовувалися досить продумано та безальтернативно. Якщо звернутися до установчих документів, то вони констатують обов’язковість створення такої “самооборони”. “Тимчасові правила щодо створення в західних губерніях сільських озброєних варт” вже у першому параграфі вимагали: “В кожному селі чи містечку 1/3 частина дорослого і здатного до служби населення²³ вступає в сільську озброєну варту” [7, арк. 8]. Важливе роз’яснення подавав п’ятий параграф: “...у варту призначаються селяни за бажанням, але якщо бажуючих не буде, то за приговором сільських і волосних старшин, кожен селянин, вступивши до варті, зобов’язаний бути в ній не менше двох тижнів” [7, арк. 8 зв.]. Із інших параграфів довідуємося, що вартові поділялися на охоронну та рухому частину. Перші, несли службу у своєму поселенні, а другі – здійснювали об’їзди та огляди навколишніх до поселення лісів, а також мали перевіряти всіх, хто проходить чи проїжджає повз, а крім того, переслідувати підозрілих. Перші та другі поділялися на десятки й сотні і очолювалися відставними солдатами, за приговором

цілого поселення та за утвердженням станового пристава. Становий пристав вважався начальником варти у своєму стані, а начальник повітової поліції – старшим у підпорядкованому повіті. Вогнепальною зброєю забезпечувалися лише десятники та сотники, якщо вони вміли стріляти, всі інші, у випадку нападу бунтівників мали озброюватися піками, косами та сокирами, а при звичайному несенні служби: при дорогах, охороні мостів, при допитах та захопленні “бродяг”, озброювалися тільки палицями та довбнями. Прикінцеві параграфи Положення визначали, що за вбитих та покалічених у боротьбі з бунтівниками государ імператор повелів відповідним сім’ям видавати “зараховані рекрутські квитанції”. У випадку захоплення певної здобичі від бунтівників, частина її, згідно правил, повинна була передаватися стражникам. Кожен селянин, який не виконав би своїх обов’язків сільського стражника мав піддаватися суворій відповідальності [7, арк. 8-9].

Таким чином, боротьба за українського селянина поміж поляками та росіянами в Правобережній Україні, була виграна останніми. Причому, російська адміністрація у справі налагодження служби стражників повелася саме за принципом націоналізації (проросійської та проімперської) українського селянина, а водночас, вона знехтувала традиційні та священні для імперії станові порядки. Польські шляхтичі, вони ж таки й дворяни Російської імперії, виявили свою національну ознаку – розв’язали боротьбу за національну польську державу, як реакція – держава російська, попри свою станову сутність, як бачимо, звернулася до українського селянства задля мобілізації його на війну із дворянством. Солідаризм поміж дворянином та селянином у війні проти іншого дворянина цієї ж держави відкрив новий етап в історії Російської імперії – розпочалася проімперська, проросійська націоналізація свідомості мас.

Зусилля поляків прихилити українських селян на свою сторону, аби націоналізувати

їх за взірцем польських національно-культурних цінностей, хоч і носили теоретично привабливіше обличчя – цілком демократичне, однак успіху не мали. Заклики до поцінування свободи, рівності перед законом, братерських стосунків у громадському житті, що так рясно наповнювали агітаційно-пропагандистські документи польських повстанців (відозви, історичні ретроспекції, Золоті грамоти) занадто вже сильно контрастували із повсякденною реальністю буття та із тим історичним досвідом, якого набув український селянин за три століття спілкування з польським паном, котрий завжди керувався у житті (також, до речі, як і російський “барин”), виключно лише законами та традиціями станового суспільства. Тож “подарунки”, обіцяні “незнайомими” польськими повстанцями (земля та воля), були повної протилежності (а тому виглядали абсолютно не правдоподібними), з огляду на повсякденну поведінку здавна відомих польських поміщиків. Народ не пішов за поляками, тому що й гадки не мав про всю революційну та політичну формалістику – писав М. Драгоманов. Народ не розумівся на питаннях про федерацію, однак добре знав свою справу, свою селянську нужду, до того ж, ніколи не бачив від поляків нічого іншого, окрім лише утисків, тому народ бажав “завоювати собі землю” особисто, або ж, якщо отримувати її “в подарунок”, то вже від такого уряду, сила якого б не підлягала сумнівам [8, с. 161].

Погляд поляків на український фактор як внутрішньо-польський елемент, прагнення заручитися підтримкою українців задля виборювання суто польських національних інтересів обернулися для поляків пасивним та активним опором. Сучасний польський дослідник Хенрик Гленбоцький пише: “Для поляків реконструкція власної держави у кордонах дорозборових була умовою відбудови народної ідентичності, що дефініціювалася як спільнота політична, котра мала обійняти всіх мешканців земель

колишньої Речі Посполитої” [26, с. 308]. Інакше кажучи, польські активісти-націоналісти попри модерно вибудовану систему націоналізації свідомості мас мислили категоріями шляхетського суспільства, а відтак їх прагненням було відбудувати Річ Посполиту – польську державу, у якій всі, не зважаючи на етнічність походження (українці, литовці, білоруси), почувались би політично поляками. Однак, модерні методи націоналізації вже не могли відродити середньовічно-станове мислення; сама епоха XIX ст. вимагала утвердження принципово нових стосунків у суспільстві – розкріпачення, що відбувалося в сфері соціально-економічних взаємин неодмінно мало бути доповненим реальною зміною політичної структури суспільства, а також реальним задоволенням національно-культурних та національно-духовних потреб, так звані “маси”, тобто селянський простолюд потребував модерного до себе ставлення.

1 Кость Михальчукна доказ політичної індиферентності безземельної шляхти Правобережної України, з певною іронією переповів випадок відмови останніх брати участь у повстанні. Можливо, навіть, що це була анекдотична народна легенда, однак вона слугує ілюстрацією суті проблеми, що існувала. У 1830 р., в одне із сіл, де мешкало значне число “гербової злидноти” зайхав озброєний загін повстанців. Місцеві “шляхтичі” з переляку позалазили на хатита скирти. В той час, коли командир загону промовляв до них, заохочуючи приєднатися до повстанців, один із названих шляхтичів випадково звалився на землю. Не розгубившись, він промовив до командира: “Ясновельможний пане, ми не можемо йти у повстанне, бо підрадилися їхати до Радивилова... та і нетямимо обходитися з палашами. Як ласка панська, проше нас не турбуйте”. К. Михальчук зауважує, що мова шляхетської голоти була саме такою українською, пересипаною польськими чи польськоподібними словами. – Див.: Михальчук К. Поляки Юго-Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования/ Собранные д. чл. П.П. Чубинским. – СПб, 1872. – Т. 7. – С. 250.

2 На думку М. Драгоманова балагульський підкреслений антиаристократизм як форма радикального опротиву гнітючій дійсності, як небажання мовчки, нишком розділяти із загальною вузької рамці “пристойної” буденності можна порівнювати із подібним способом “бунту” через зневагу до усталених традицій, що виявлялися в товаристві “мочемордія”, яке процвітало в 40-х роках на Чернігівщині та Полтавщині. – Див.: Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае... – С. 237.

3 Володимир Гнатюк змалював типовий портрет балагула: пристаючи до руху, потрібно було мати коней та хортів, оскільки перегони та полвання вважалися за головну справу. Бричкою, що звалася натичанкою керував сам пан. Одягався у сукняну свиту, викросну по-козацьки, в шаровари, або рейтузи, підшиті шкірою, в шкіряному кашкету, взимку – в короткому кожаному в баранячій шапці, як у місцевих селян, підперезаний черкеським поясом, оздобленим під срібло, в руках плетена нагайка, а в зубах коротка люлька. Коней впрягали, попри звичайну традицію, обов’язково різної масті і чим дивнішими були масті, тим вважалося за краще. Особлива любов до шкіряних речей в одязі дала балагулам ще одну назву – “шкоркові”, або “скуржани”. Див.: Гнатюк В. Ярмаркове українофільство... – С. 274-275.

4 Іван Франко переповів традиційний для балагульських вичворів випадок, що став класичним у їх характеристиці. Якось дев’ять балагулів, переїжджаючи греблю вирішили викупатися. Аж дорогою їде повіз із жінками: це були пані Падлевська із доньками, син якої також був балагулом. Однак, пані не впізнали матері свого товариша і наказали слугам зупинити повіз і повідомити подорожнім, що “король і королева Конго хочуть паням скласти візит”. По тому, відчинивши з обох сторін повоза двері, всі дев’ятеро голих перейшли через нього. Аж здійснивши цю бурду схамулилися комуї вчинили дали драла. – Див.: Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності... – С. 120.

5 Однак і тут були винятки. Так, напровесні 1846 р. (документ не має точнішого датування) генерал-губернатору, ймовірно, чиновник з особливих доручень анонімно доповів, що від немирівських євреїв довідався про зібрання у містечку на католицькій масляній великій кількості балагульської молоді, і всією цією... (тут автор брутально обізвав балагулів) ніби керував граф Костянтин Потоцький, який числиться на службі в гусарах, але постійно проживає вдома або в Ситківцях Липовецького повіту, або в містечку Печорі Брацлавського повіту. Він щедро поїв балагулів шампанським і всі вони проводили час в азартних іграх. Поручику гусарського полку графу К. Потоцькому довелося виправдовуватися перед своїм командиром князем Васильчиковим (лист датований 14 квітня 1846 р.). Він визнавав, що брав участь в танцювальних вечорах у Немирові аж тричі, але там, крім осіб, що за способом думки та характером заслуговують поваги, інших не знав. До жодного товариства не лише балагулів, а й будь-яких інших,

- за обов'язком честі, присяги та переконань він не належить, а якщо хто і звів на нього наклеп, то був би щасливим, аби щодо цього було проведено самий суворий і справедливий розшук. – Див.: ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 796. – Арк. 15-15 зв., 34, 53-53 зв.
- 6 Шимон Конарський, колишній студент Віленського університету, брав участь в повстанні 1830-31 рр., після чого емігрував до Франції, де перейнявся ідеями Д. Мадзіні і “Молодої Європи”. Ідучи емісаром в Російську імперію він й не уявляв інертності і навіть ворожості з якою зустріла його місцева шляхта. Його демократична орієнтація, яка зневажала аристократію, проголошуючи “нема демократів, нема аристократів – усі ми поляки!”, а тим більше, заохочення до союзу із селянством – лякали Правобережне панство. – Див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 324-326.
- 7 Щодо самопозиціонування посадовців російської адміністрації та вишукувань ними повсюдно “революційного духу”, показовим є випадок у Кам'яні-Подільському. У липні 1842 р. директор училищ Подільської губернії скаржився попечителю Київського навчального округу, що він став жертвою гніву віце-губернатора барона Корфа, який в присутності багатьох чиновників вилаяв його за те, що якийсь із учнів місцевої гімназії, зустрівши барона на вулиці міста не зняв перед ним шапки. Це свідчить, що учні не знають ввічливості і пристойності, а між ними ходить якийсь дух, тож в подальшому, за таких обставин, сварив Корф, він відправлятиме їх у поліцію і британе. Директор училищ у розпачі писав, що це образа, яка може нанести шкоду репутації гімназії серед начальства дворян губернії, і дітей кращих фамілій просто заберуть із гімназії. – Див.: ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 261, 1842. – Спр. 11 – Арк. 1-1 зв.
- Жертвою тотальної підозрливості та пошуку “змовників” був у 17-річному віці, п'ятикласник Вінницької гімназії, а пізніше відомий подільський лікар та польський історик Йосип Ролле. Директор гімназії 15 грудня 1846 р. доповів попечителю навчального округу, що учень Й. Ролле (римокатолик який перейшов із Немирівської гімназії) під час перерви написав на дошці: “Vive la liberte! Нор, ha!” (Хай живе свобода! Хоп, ха!). Далі, зі слізьми, необачний юнак пояснював, що не мав на увазі нічого іншого, як тільки радість з нагоди різдв'яних канікул. Однак його посадили під арешт, а лякливий директор у листі до попечителя округу пропонував виключити Й. Ролле з гімназії, як запідозреного в неблагонадійності. Попечитель виявився більш милостивим і наклав резолюцію, щоб після відсидки під арештом в карцері, школяра залишили на весь час свят при гімназії, під суворим наглядом і з покладанням на нього додаткових навчальних занять. – Див.: Там само. – Оп. 261, 1846. – Спр. 5. – Арк. 1-2.
- 8 В процесі слідства була розроблена навіть своєрідна анкета (пункти запиту), яку заповнювали затримані. Там просили дати відповіді: чи належав до товариства?, чи знає як створилося? хто створив?, від чого походить назва?, за якими ознаками впізнають членів товариства?, у чому суть мети?, чи мають якісь правила?, коливи були востаннє в Бердичеві?, чи не було там зібрання балагулів?... і т. п. Останнє ж речення цієї анкети можна, схоже, трактувати як підказку для відповіді на всі її запитання: “Після цього, зобов'язані Ви розписатися і завіршити чесним Вашим словом як російській дворянині і вірно підданий Вашого Августійшого імператора, що Ви не належали до цього або до іншого якого-небудь таємного товариства” – Див.: ЦДІАК. – Ф. 422. – Оп. 788 А. – Спр. 141 – Арк. 162-165.
- 9 Цілком очевидний поверховий демократизм польських романтиків вміло експлуатувався в радянській історіографії, як тематика “дружби народів”. Історики писали, що “передова частина польського суспільства почала усвідомлювати, що основною рушійною силою у національно-визвольній боротьбі є народ”, а тому почалося глибоке всебічне вивчення народу його життя, побуту і культури – Див.: Юзвенко В. А. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. – К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1961 – С. 45; Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 40-41.
- 10 Він же найжорсткіший критик балагульщини. – Див.: Гнатюк В. Ярмарок українськості... – С. 282.
- 11 Найбільш відомим козакофілом із польських аристократів був Вацлав Ржевуський, котрий, окрім домашніх поетів, як Тимко Падура, утримував ще й приватну капелу бандуристів, з якою роз'їздив із “гастрольними” візитами по поміттях польської знаті Правобережжя. Особисто сам полюбляв носити козацький одяг та голився під-козака з оселедцем на голові.
- 12 Найвідомішим із “боянів” козацької тематики був Тимко Падура, однак його поетична творчість носила відверто псевдокозацький зміст. Прикметною є характеристика Тараса Шевченка, який у своєму Щоденнику, висловивши сумнів щодо народної автентичності пісні “Повернувся я з Сибіру”, припустив, що це “творіння мізерного Падури” – Див.: Шевченко Т. Щоденник // Повне зібрання творів. В десяти томах. – К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1951. – Т. 5. – С. 184.
- Так само оцінював літературну спадщину Т. Падури і Пантелеймон Куліш, називаючи його вірші “безглуздими” – Див.: “Українофілам”. (Невідомий твір П. Куліша) – Б. м., б. р. – С. 22.
- Показовими щодо глибини творчості Т. Падури є вірші, які наводять для прикладу Кость Михальчук Автор (Тиміш Падура) заспокоює панів у відданості їм козацтва
- Не бійтеся людські діти,
Пийте вино у стола:
Тепер время вам сидіти,
Як під крилом ангела,
Бо спіс [тобто, списів – Ю.З.] хмара на врага,
Гур-ра-а! Гур-ра-га!
В іншому вірші, Т. Падура химерним чином зображує козацьку сміливість:
- Закотився місяць в хмари,
Свище буре по горах,
Посунулись нічні мари.
Проспалися в чагарях...

Але наш козак не трусь [тобто, не лякається – Ю.З].
Схопив шаблю, Бурку дзув,
Подивися – скрутив вус, Сів на чайку,
Тай дмухнув На далеке береже,
Піна з весла полетить, Нехайся той стереже,
Кого птах цей заглядить
– Див.: Михальчук К. Поляки Юго-Западного края... – С. 253–254.

До числа поетів козакофільської хвилі належав також і найвідоміший із балагулів, їх “некоронований король” Антін Шашкевич. – Див.: І. Франко “Король балагулів” Антін Шашкевич... – С. 136–149.

- 13 Ведучи мову про “українську школу”, несправедливо було б, бодай, не згадати Адама Міцкевича, адже саме з його іменем пов’язують зародження польського романтизму. На тій же підставі, як всі, вище згадані романтики називали себе “українцями”, Адам Міцкевич разом із Владиславом Сирокомлем іменувалися “литовцями”, зазначає Г. Грабович. Водночас, А. Міцкевич дуже скептично ставився до змісту творчості “україноманів” і писав, що вони “загнали свого українського коня до смерті і комусь треба їх приборкати”: – Див.: Грабович Григорій. До історії української літератури... – С. 151–152. Саме цю місію й виконав Юліуш Словацький. Що ж до А. Міцкевича, то, мабуть, ніхто інший більше за нього не зробив задля провадження ідей націоналізації свідомості поляків, тобто утвердження у них національного самоусвідомлення, а разом з тим – розуміння шляху поширення національних ідей в суспільстві та вибудовування ідеології національної держави. Взірцем модерного розуміння сили процесу націоналізації є праця А. Міцкевича “До галицьких приятелів”, яку свого часу переклав та прокоментував Іван Франко. Тут А. Міцкевич дає поради щодо дій та ідей, які потрібно поширювати: “Всі сили і засоби лежать в народному дусі, що творить і озброює війська. Розширювати того духу – се значить найуспішніше працювати над відродженням Польщі. Треба за тим: вяснити всім верствам людности, що справа Польщі – се справа рівності і свободи, що неволя селян походить із того, що обивателі, маючи руки, зв’язані урядом, не можуть ані поправити, ані змінити крайових законів... Отим-то всі верстви людности треба допускати захочувати до тієї праці. Князь, граф, селянин і жид потрібні нам однаково. Кожного з них треба переробити на поляка... Найпильніше треба вистерігатися якої внутрішньої сварні за аристократію і демократію... Хлопам не лише вішувати ліпшу будучину, але й особливо, скільки лише можна, поправляти їх матеріальний стан. Приміром таким, що знані з запалу для народної справи, таким, що їх діти воювали в Польщі, коли можна, надавати власність і увільнювати їх від чиншів, будувати їм доми, купувати худобу...” – Див.: Франко І. Адам Міцкевич до галицьких приятелів // Зібрання творів. В 50 т. – К., 1986. – Т. 47. – С. 310–312. Звісно, що А. Міцкевич, даючи ці поради, також мріяв про державу в кордонах “до розборових”, а отже “переробити на поляка”, як він писав, потрібно було й українців, литовців і т. д. Тож нехтування

національним правом інших народів було однаково властивим, претендуючим на місіансько-цивілізаторську роль полякам, як і росіянам.

- 14 Щоправда, існують в нашій історіографії й спроби продовжити тяглість існування “української школи” не лише на все XIX ст., але й на XX і навіть початок XXI ст. – Див.: Баженова С.Е. На шляху реалізму. Історія України у творчості представників “української школи” в польській літературі 40-90-х років XIX ст. – Кам’янець-Подільський, 2006. – С. 4–5.
- 15 До середини XIX ст. Російська імперія діяла традиційно – середньовічними методами, задобрюючи, прихильно щодо себе, “кулюючи” шльгами та благами польську аристократію, таким чином, утверджуючи своє панування на польських територіях, в тому числі й “кресових”. Так, в часі третього розбору Польщі, Катерина II, – писав Михайло Драгоманов, – вважала за необхідне в новоприєднаній території сприяти польській аристократії, щоб паралізувати вплив демократичного патріотизму Г. Костюшка... Так само, дарувалося парламентське правління Фінляндії і Конгресовій Польщі, щоб, спочатку, відділити їх, відповідно, від Швеції та польських земель під Прусією й Австрією, а вже потім – призупинити подальший розвиток автономізаційних досягнень у Фінляндії і зовсім їх скасувати в Царстві Польському. Мало-помалу, коли політична централізація брала гору, коли на захопленій території слабували сили автономізації, імперська бюрократія переходила до рішучих дій і бралася за тотальну централізацію, нівелюючи, зросійшуючи. – Див.: Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – С. 14.
- Про переконання росіян (яке зберігалось аж до середини XIX ст.), що гарантією надійності приєднання нових захоплених земель до “імперського отгіла” цілком достатньо забезпечує інкорпорація самої лише еліти цих самих захоплених земель, вказував також Борис Познанський. Скільки б ви не прочитали описів про подорожі Катерини II по Дніпру, писав Б. Познанський, ви не зустрінете жодного свідчення про її звертання до народу. А тим часом народ бачив наскільки прихильно ставився правлячий двір до місцевих польських вельмож. “У Білій Церкві збереглися пам’яті неодноразових відвідин власників цього містечка графів Браницьких Олександром I, Миколою Павловичем і нарешті, навіть, Олександром II у 1858 р. В парку Олександрії, поблизу Білої Церкви, мабуть, й дотепер збереглися дерева власноруч висаджені високими гостями графів Браницьких”. – Див.: Познанский Б.С. Воспоминания. – М.: Издание “Украинской жизни”, бр. – С. 11.
- Отже, лише із середини XIX ст., власне, із впровадженням поляками тактики залучення на свою сторону українського селянства, що саму потребу на власну користь, почала вирішувати також і російська влада.
- 16 Кость Михальчук пояснював, що хлопоманство досить швидко після своєї появи розкололося на польську

- та руську (українофільську) течії, між якими була величезна різниця, і саме українська хлопоманія згуртувала в своїх рядах справжніх захисників інтересів місцевого селянства. – Див.: Михальчук К. Поляки Юго-Западного края... – С. 248-249.
- 17 Лист анонімний, не датований, зберігається в справі перлюстрованого листування серед паперів за січень 1861 року.
- 18 Такий “власник частини села”, часто, лише умовно називався поміщиком, бо насправді володів кількома десятками селянських дворів або й лише кількома дворами. – Див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 341-344.
- 19 Такі прецеденти “наближення” шляхтою до себе селян мали місце й раніше і завжди вони викликали особливе занепокоєння російської адміністрації. Це в грудні 1859 р. Подільському губернатору доповіли, що поміщик села Покутин Ямпільського повіту, покликавши до себе селян, повідомив, що з нового року вони будуть вільні і цілуватися з ними. – Див.: ДАХМО. – Ф. 228. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 4, 11-11 зв. Не склалося у житомирських дворян із організацією в святу неділю Воскресіння Господнього 1861 р. для “простого люду” святкового обіду. Умовою влади було запросити на такий обід представників місцевої російської адміністрації та виголосити перший тост за здоров’я його імператорської величності. – Див.: ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 77. – Арк. 4; Спр. 95. – Арк. 2.
- 20 Значними проблемами обернувся не вдалий жарт про “участь у повстанні” для волинського селянина Івана Левандовського. Як, зрештою, з’ясувалося, він заробляв на життя випалюванням цегли саме під час повстанчих дій у травні 1863 р. перебував у м. Радзивилів в наймах за фахом у шляхтича Йосипа Сокацького Колиж, за де-який час, І. Левандовський прибув до м. Кременця, аби відвідати там своїх сестер та брата, то в розмовах із людьми на питання: “де тинявся?” – легковажно жартував, що був у Радзивиліві, у ватазі повстанців. Слідство, яке затяглося на два роки все ж довело, що селянин, насправді, перебуваючи у м. Радзивиліві працював. – Див.: ДАЖО. – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 301.
- 21 К. Войнар оповідав, що молодь київського університету на чолі із Антоном Юревичем хотіла було організувати повстання в Україні і взялася їздити із села до села, оголошуючи людям декрет про розкріпачення відомий на Русі як “Золота грамота”. “Тим часом, коли шляхетні посланці свободи прибули до села Соловійовки, селяни, підмовлені через московських агентів грізно виступили проти них. Озброєна молодь могла б одним залпом із зброї розігнати неприязний натовп, але вона воліла краще прийняти смерть, аніж забруднити руки кров’ю братів. Соловійовка стала своєрідною Голгофою на якій молодь потерпіла від рук того самого люду, який любила всім серцем і за волю котрого жертвувала своїми життями”. – Див.: Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka... – С. 34.
- 22 Іван Аксаков писав, що поляки вже надали і продовжують робити велику послугу Росії тим, що розбудили у народі велике почуття патріотизму: “Патріотизмом, ніби пожежею охоплене все наше суспільство...” – Див.: Аксаков І. С. Не война, а общественная сила России может решать о польском вопросе // Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860-1886. Статьи из “Дня”, “Москвы”, “Москвича” и “Руси” – М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1886. – Т. III. – С. 100.
- 23 В примітці до першого параграфа уточнювалося, що 1/3 частину населення слід рахувати не з числа ревізьких душ, а від числа робочих душ, тобто за виключенням літніх людей та малолітніх.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Мемуари // Твори: повне видання. – К., 1932. – Т. 1. – С. 3-65.
2. Бовуа Даниель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). – К.: Вид-во “Фенікс”, 1996. – 415 с.
3. Гнатюк В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського – К., 1928. – Т. II. – С. 272-289.
4. Грабович Григорій. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка – К.: Основи, 1997 – 604 с.
5. Державний архів Хмельницької області – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 3491.
6. Там само. – Ф. 656. – Оп. 1 – Спр. 1.
7. Там само. – Ф. 753. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Политические сочинения / Под редакц. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – Т. I: Центр и окраины. – С. 1-216.
9. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / Политические сочинения / Под редакц. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – Т. I: Центр и окраины. – С. 217-267.
10. Золота грамота українському народу // ІР. НБУ. – Ф. II. – Спр. 20521;
11. Кирчів Р. Ф. Україна в польських альманахах доби романтизму. – К.: Наукова думка, 1965 – 145 с.
12. Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). – К.: Наукова думка, 1971. – 275 с.
13. Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна – К.: Українське видавництво “Ранок”, 1907. – 99 с.
14. Михаил Чайковский и козакофильство // Киевская старина. – К., 1886. – Апрель – С. 763-777.
15. Михальчук К. Поляки Юго-Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования / Собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб, 1872. – Т. 7. – С. 215-291.

16. Погодин А. История польского народа в XIX веке. – М.: Издание Г.А. Лемана и С.И. Сахарова, 1915. – 236 с.
17. Сенгалевич Хведір. Золота Грамота // За століт. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 69-71.
18. Сидоров А.А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк. – СПб.: Издание Н.Б. Карбасникова 1903. – 254 с.
19. Франко І. “Король балагулів” Антін Шашкевич і його українські вірші // Зібрання творів. В 50 т. – К., 1892. – Т. 35. – С. 113-149.
20. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Українів XIX ст. // Зібрання творів. В 50 т. – К., 1986. – Т. 47. – С. 191-241.
21. Центральний державний історичний архів України Київ. – Ф. 442. – Оп. 369. – Спр. 291.
22. Там само. – Оп. 788А. – Спр. 141.
23. Там само. – Оп. 789А. – Спр. 177.
24. Там само. – Оп. 811. – Спр. 50.
25. Там само. – Оп. 812. – Спр. 132.
26. Gikbocki Henryk. Irredenta polska a „kresy” imperium. Powstanie Styczniowe (1863-1864) a ewolucja polityki imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich „okrain” // Rosja i Europa wschodnia: imperiologia stosowana / Red., ed. Andrzej Nowak. – Kraków, 2006. – S. 306-350.
27. Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na salonyż dziejów porozbiorowych i spraw k wiońściasck№. Opowiedziai K. Wojnar. – Kraków, 1901. – 48 s.